

УДК 340.12

Галківська М. Б., здобувач кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету імені Івана Франка

Філософсько-правовий вимір свідомості людини

У статті здійснено спробу розкрити зміст філософсько-правового розуміння полінаукової категорії «свідомість», з'ясувати її позачасову та позатериторіальну значущість. Окрім цього, пропонуємо дослідженням засвідчено авторські підходи до осмислення ознак, структури, системи, інших елементів та характеристик цього феномена.

Ключові слова: свідомість, людина, суспільство, держава, філософія права.

В статті предпринята попытка раскрыть содержание философско-правового понимания полинаучковой категории «сознание», выяснить ее вневременную и позатерриториальную значимость. Кроме этого, предлагаемым исследованием засвидетельствовано авторские подходы к осмыслению признаков, структуры, системы, других элементов и характеристик этого феномена.

Ключевые слова: сознание, человек, общество, государство, философия права.

The article attempts to reveal the contents of the philosophical and legal understanding of the many categories "consciousness", to find out its timeless and posture of territorial significance. In addition, the proposed study showed the author's approach to understanding the signs, structures, systems, and other elements and characteristics of this phenomenon.

Keywords: consciousness, man, society, the state, the philosophy of law.

Постановка проблеми. Свідомість являє собою вищий рівень психічної активності людини як соціальної істоти; цілеспрямоване і творче відображення об'єктивної дійсності у формі образів й понять [12, с. 16]. Свідомість же становить частину психіки — сукупності явищ і станів внутрішнього, суб'єктивного світу, що володіють здатністю створювати чуттєві та узагальнені образи [13, с. 16]. У свідомості людини відбуваються не тільки свідомі, але й підсвідомі і несвідомі процеси зовнішнього світу. Свідомими називають такі психічні явища та дії людини, які проходять через її розум та волю, опосередковуються ними, тобто вчиняються зі знанням того, що робить, мислить, або відчуває людина. Серед наукових запитів сьогочасності залишаються і дослідження із зазначених питань. Саме це визначає **мету статті:** з'ясувати особливості структури та детермінації свідомості людини у філософсько-правовому ракурсі.

Стан дослідження. Аналізом свідомості протягом багатьох століть займалися вчені-представники різних держав. Зокрема, вивчали: В. Андрущенко, Н. Бернштейн, Т. Гарасимів, П. Гуревич, Д. Келлі, Ю. Козенко, С. Леонт'єв, В. Лук'янець, А. Маслоу, В. Нестеренко, В. Пилипенко, Д. Райгородський, О. Соболев, В. Тугарінов, Я. Щепанський та багато інших.

Виклад основних положень. Як зазначають В. Лук'янець та О. Соболев, свідомість — одялянська людиною психіка [6, с. 54]. Вітчизняний дослідник-гуманітарій В. Нестеренко вважає, що термін «свідомість» набуває наукового поширення у континентальній Європі часів Відродження та Просвітництва. Тлумачень свідомості є, без перебільшення, безліч, але всі вони сходяться у тому, що свідомість пов'язана з мисленням та характеризує притаманно людську природу [8, с. 73]. Власне, на думку Р. Немова, свідомість є найбільш значущий рівень відображення об'єктивної реальності, і такий феномен не слід плутати із поняттями «духу», «мислення»,

«почуттів та відчуттів», адже вони, до певної міри, є її складовими [9, с. 225]. Якщо вести мову про детермінацію свідомості, тобто, про питання, чим визначається, обумовлюється виникнення і розвиток свідомості, то тут слід вказати, що дані фактори називаються детермінантами або детермінаторами.

Як зазначає Ю. Козенко, детермінантами як елементами, а детермінацією як процесом є: умови — простір, грані, межі дійсності (наприклад, історична епоха, суспільно-політичний режим); чинники — елементи процесів, що впливають на процес становлення й перебігу поведінки особи (наприклад, внутрішня мотивація особи); фактори — елементи умов, які, вступаючи у взаємодію із чинниками, впливають на процес становлення й перебігу поведінки особи [5, с. 211–218].

З погляду В. Тугарінова, детермінанти, що визначають, обумовлюють свідомість, а точніше, встановлюють вектор її спрямування, поділяються на зовнішні та внутрішні [12, с. 22]. До основних, зовнішніх, детермінант традиційно відносять природу та суспільство, а до внутрішніх — закони нейрофізіології та психології. Незважаючи на те, що свідомість властива лише людині, вона виникає в умовах суспільного життя. Проте обумовлюється вона не лише соціальними факторами. Зовнішня дійсність для тварини — природа; для людини — природа і суспільство. Саме тому свідомість людини детермінована зовнішніми факторами двоюко: явищами та законами природи, і суспільних відносин. Природа в процесі органічної еволюції створила анатомічну та фізіологічну систему, без яких свідомість неможлива. Але природа детермінує свідомість не лише генетично, створивши генетичні передумови. Вона також діє в умовах суспільства, формуючи другу сигнальну систему дійсності та змінюючи характер дій рецепторів та аналізаторів, відповідно до умов суспільного життя [4, с. 54]. Таким чином, вся тілесна основа і механізми свідомості створюються та змінюються природою як в умовах тваринного, так і в умовах людського існування. І хоча фізіологічна основа свідомості та її механізми не відносяться до самої сутності свідомості, тобто до конкретної сукупності думок і почуттів, які в ній містяться, проте ця сутність обумовлюється і визначається не лише характером зовнішніх явищ, але й організацією перцептивного апарату. Тому образ зовнішнього світу відрізняється від самого зовнішнього світу. Свідомість є суб'єктивним образом об'єктивного світу.

Що стосується внутрішньої детермінації свідомості, то тут слід вказати, що зміст свідомості зумовлюється зовнішніми факторами, в той час як всі її явища реалізуються, а процеси протікають у тих формах, які фіксуються законами та категоріями фізіологічних та психологічних наук. В такий спосіб відбувається психологічна внутрішня детермінація: це свого роду форми, в яких «переливається» весь зміст свідомості [11, с. 25]

Отож, говорячи про свідомість як про єдність двох детермінантів, ми маємо на увазі органічний та нерозривний комплекс двоюкого роду комплексів, що визначають та спрямовують розвиток психіки людини, факторів, що діють не відокремлено, а в єдності та взаємопроникненні. В силу вищезазначеної подвійної детермінації психічних явищ вони набувають власних закономірностей. Ось чому свідомість людини має навіть не подвійну, а потрійну біопсихосоціальну детермінацію.

Якщо говорити про особливі філософські ознаки свідомості людини як філософської категорії, то тут слід виокремити такі основні риси, в яких розкривається суть відмінності свідомості від психіки, якою, своєю чергою, наділені всі живі істоти [7, с. 162].

Отож, передусім необхідно вказати, що свідомість людини є особливим утворенням

в межах психіки – категорії більшої за обсягом. Слід зазначити, що, на відміну від психіки тварин, особливості свідомості людини виявляються не лише у раціональній складовій, але й у перцептивних аспектах (як-от сприйняття та відчуття). З одного боку, низка живих істот наділена такими ж органами, зіншого – перцептивна форма, або сторона свідомості як результат навиків, виховання, культури та техніки, стоїть на значно вищому рівні, аніж чутливість тварин. Око художника, вухо музиканта, телескоп та мікроскоп дослідника дають змогу сприйняти глибину речей на значно вищому рівні. Другою характерною особливістю, яка відрізняє свідомість людини від психіки всіх живих істот в цілому, залишається більша вага раціональної форми в життєдіяльності людини у порівнянні із перцептивною. Увесь розвиток культури призвів до того, що поведінка людини ставала більш обдуманною, а не безпосередньо імпульсивною. Навіть більше, не лише раціональна складова, а й сама перцепція людини змінювалась, змінюючи своє тваринне превалююче у свідомості, підкоряючись раціональному началу. Третя особливість свідомості людини полягає в удосконаленні якостей цієї раціональної складової: а) розвитку все більшої широти і абстрактності узагальнення; б) зменшенні ролі перцептивного елемента; в) все більшому відході від абстракцій та від безпосереднього практичного втілення. Ці твердження не лише символізують відхід від виключно тваринної форми сприйняття світу, але й сприяють розвитку цивілізації. Четверта особливість свідомості пов'язана з розвитком у людини особливих форм раціонального пізнання – понятійного мислення і поведінки.

Вдаючись до розгляду функцій свідомості, варто почати із розгляду функцій психіки. Очевидно, що однією із основних функцій свідомості є отримання знань про природу, суспільство та людину така відображальна суть свідомості. Розглядаючи більш детально побачимо, що за її допомогою відкривається суть відносин між людиною та дійсністю. Головно в свідомості розкривається суть між об'єктом та суб'єктом. Це допомагає осягнути суть творчої сутності свідомості, що, у найбільш широкому розумінні, сприймається як активний вплив людини на оточуючий світ, а також його можлива зміна, перетворення тощо. На відміну від тварини, рослини, мікроорганізмів, які змінюють зовнішній світ самим фактом своєї життєдіяльності, творчість виражає не лише відображення, але й конкретне відношення до світу, адже суб'єкт творчого процесу відмежовується від об'єкта свого дослідження.

Крім того, важливою функцією свідомості є оцінювання явищ дійсності, в усьому учиненого особисто. Як і творчість, оцінювання базується на відображенні, оскільки перш, ніж що-небудь оцінювати, потрібно знати, що собою становить предмет оцінювання. Та водночас оцінювання постає лише як форма відношення людини до дійсності. У свідомості відображається все, що їй доступне відповідно до будови нейрофізіологічного апарату і відповідно до ступеня розвитку технічних засобів спостереження та експерименту. Оцінювання ж у подальшому здійснює вибір з числа того, що добуває знання. Оцінювати – значить підходити до реальності з погляду того, що потрібно людині. Це відносини особливого роду, в якому суб'єкт, його потреби, інтереси, цілі, норми та ідеали виступають як своєрідні основи та критерії позитивного, або негативного відношення до об'єкта оцінки. Саме тому оцінювальна функція свідомості відносно самостійна й автономна.

Для забезпечення максимального викладу такого аспекту проблеми слід вказати, що оцінювальна функція поділяється на два основні типи: а) раціональні оцінювання; б) перцептивні оцінювання [3, с. 54]. Перші засновані на законах формальної логіки,

другі – оцінювання абстрактного значення, адже, як відомо, один і той самий образ викликає різні відчуття у різних людей та й в одній людині у різний час та в різних ситуаціях. Якщо дію раціональних оцінювань важкозаперечити, то характер і напрямок перцептивних оцінювань залежить від індивідуальних особливостей людини, що впливають на її безпосереднє сприйняття: завантажуючись у підсвідоме та сферу інстинктів вони мають сили лише для цього індивіда. Втім не варто вважати, що перцептивні оцінювання не можна розглянути через призму раціонального аспекту. Регуляторно-управлінська функція притаманна не лише чуттєвим і моторним елементам психіки, але й усвідомленій діяльності [7, с. 96].

Висвітливши дефінітивні особливості, охарактеризувавши ознаки функції свідомості, спробуємо вдатися до аналізу її динамічного аспекту, тобто активності. Активність свідомості, поряд із вже розглядуваними її функціями, відноситься до реальних властивостей свідомості, що витікає із її природи та працює на різноманітних рівнях: сенсорному, понятійному та соціальному. Саме тому активність свідомості може бути розглянута в онтологічному сенсі, відмежовуючись від її приватних форм та проявів, і досліджена як така. Що ж таке активність? Як зазначає Н. Бернштейн, активність виступає найбільш всеохоплюючою характеристикою живих організмів та систем [2, с. 84].

Як відомо, перш, ніж вчинити ту, чи іншу дію, а також безпосередньо її вчиняючи, жива істота керується уявленнями про результат цієї дії. Таким чином, організм не пасивно підкоряється «тиску» зовнішнього середовища, а діє, відштовхуючись від вказаного уявлення, у певному випадку та протидіє зовнішньому середовищу. Т.зв. «модель майбутнього» виступає як неусвідомлена (у тварини) та усвідомлена (у людини) ціль, до досягнення якої тягнеться організм у своїх діях [1, с. 204–205].

Життєдіяльність особи характеризується цілеспрямованим характером, а сама динаміка цілеспрямованої боротьби засобами доцільних механізмів є комплексом, який найбільш влучно можна об'єднати під терміном «активність». Активність психіки не слід вважати ознакою лише свідомої людської цілеспрямованої діяльності, адже свідомі чи несвідомі, чи автоматичні дії переходять одна в одну та служать в кінцевому результаті практичному значенню. Якщо абстрагуватися від психологічних та нейрофізіологічних особливостей свідомості, а сконцентруватися на її виключно філософських аспектах, то окреслена проблема звернена до поняття світогляду людини. Як відомо, у Святому Письмі сказано, що Бог створив тіло людини, вдмунувши у нього живу душу. Без неї ж бо людина залишалася недіяльною та пасивною. Якщо розглядати проблему активності свідомості людини крізь призму будь-яких інших духовних вчень, то активність тут вбачатиметься як субстанційна якість душі, духовного начала, яке приводить у рух матерію. Таким чином, саме рух виявляється найтиповішою ознакою свідомого життя.

Аналогією такого явища можемо спостерігати й у фольклорі. У багатьох народних казках уражене тіло героїв, богатирів спершу оприскується «мертвою водою», яка зрощує частини тіла в одну, а в подальшому – «живою водою», що повертає цьому тілу рух та життя. Тіло як матерія тут хоч і ціле, все ж пасивне, мертве, та таке, що потребує додаткового для життя субстрата. Активність свідомості людини в межах філософії звісно ж не обмежується вищенаведеним. Якщо розглядати активність свідомості як рефлекс або реакцію, яка у змістовому та енергетичному відношенні дорівнює імпульсу, то це знівелює поняття активності свідомості. Якщо б дія була рівнозначною причині, то вся проблема активності втратила б свій сенс. Енергетичної рівності між думкою та дією немає. Наприклад, спортсмену, аби підняти штангу

потрібна певна кількість енергії, що не рівносильно ментальній енергії, затраченій на таку ж дію. Що стосується т.зв. джерел, або двигунів активності свідомості людини, то тут слід виділити такі основні елементи як: а) потреби; б) інтереси; в) цілі; г) переконання [10, с. 7]. Перераховані вище явища породжують активність, постають у ролі її основних генераторів, адже людина діє на основі потреб свого тіла, свого розуму, своєї душі, або на основі інтересів і цілей суспільства, в якому живе, оскільки ці інтереси і цілі збігаються з її власними переконаннями.

На наше переконання, активність не варто розглядати лише як зовнішній прояв діяльності, як її розглядає біхевіоризм. Адже будь-яка діяльність попередньо опосередковується свідомістю (або ж підсвідомими процесами та станами), постає як результат цього опосередкування і, як вже було зазначено, не завжди є адекватною безпосередньому впливу. Це і зумовлює необхідність вивчення активності не лише ззовні, але й зсередини. Здебільшого активність свідомості виражається у формі внутрішнього напруження свідомості (сила думки, почуття та волі). Таким чином, активність свідомості виявляється як у мисленні, так і в практиці [15, с. 85]. Найбільш поширеною схемою взаємодій між зовнішнім світом та людиною через призму свідомості можна вважати формулу «об'єкт – свідомість – дія» [14, с. 54].

Детальніше розглянемо все, що відбувається на другій ланці цього логічного ланцюга. Першим актом тут виступає пізнання властивостей об'єкта, мірою, що відповідає налаштуванню нейрофізіологічного і психологічного апарату людини. Другим актом стає оцінювання пізнаного матеріалу з погляду людських (біологічних, психологічних та соціальних) потреб, інтересів, цілей, норм, переконань, ідеалів, установок, орієнтацій тощо. Не все, що отримано пізнавальним апаратом людини, буде використане на практиці, а лише те, що є необхідним та корисним. З огляду на таке судження зазначимо, що формула «пізнання – практика» повинна конкретизуватися у схемі «пізнання – оцінка – практика». Середньою ланкою між пізнанням та практикою постає оцінювання. Так, поширене чинне у праві ціннісне відношення варто відрізнати від пізнавального як відносно самостійну властивість свідомості, що необхідна для активності. Адже явище чи предмет, що не є цінним, ніхто не потребуватиме, а за наявності – ігноруватиме. В такий побутовий та буденний спосіб можна класифікувати явища зовнішнього та внутрішнього світу: ті, що індивід, колектив чи суспільство вважають вартісними, корисними – відносять до цінних, всі інші, тобто, неактуальні або шкідливі, – до не ціннісних. Активність людини спрямована на використання, збереження та розвиток ціннісних явищ і того, що може ними стати; активність свідомості людини у відношенні до неактуальних чи шкідливих явищ спрямована на їх усунення і тому має якісно інший характер.

Таким чином, слід констатувати, що активність свідомості людини має свої передумови, які схематично можна розмістити на двох рівнях: внизу, в якості першого рівня, знаходяться потреби (природні, духовні, інтелектуальні), вверху – інтереси (загальнолюдські, загальноісторичні, вікові), а також пов'язані з ними норми, ідеали тощо. Що ж стосується ступеня активності свідомості людини, то він прямопропорційний цінності або не цінності тих чи інших явищ, якими вони видаються людині, колективу чи суспільству в цілому. Слід також зауважити, що в межах філософії права свідомість людини розглядається як форма буття, адже психіка в цілому та свідомість зокрема становлять собою особливу форму реальності, реального буття, а не форми матерії, оскільки остання існує як реальність об'єктивна, що наявна поза свідомістю і незалежно

від неї. Свідомість є формою суб'єктивного буття, тобто існування внутрішнього світу людини. Оскільки буття — це все, що існує, або існує апіорі, то очевидно зрозуміло, що свідомість як суб'єктивний світ реальна, таким чином набуваючи ознак однієї з форм буття. На відміну від безпосереднього буття, свідомість є буттям опосередкованим, рефлекторним, відображеною екзистенцією.

Висновок. Свідомість — це мисленнєвий образ безпосереднього буття, життя, а саме: одна форма буття, тобто безпосереднього існування, відображається у іншій формі буття, у свідомості. Вона ж є суб'єктивним відображенням буття. Володіння свідомістю перетворює його носія на суб'єкта. Суб'єкт у філософії — це носій свідомості і водночас вчинюваної на свідомість дії. Тож суб'єкта у філософії розглядають передусім як свідому істоту. Об'єкт, що його відображає свідомість — природне та суспільне буття. Свідомість суб'єктивна за своєю належністю людині як явище внутрішнього світу. Свідомість — властивість людського виду та індивіда. Людина ж залишається єдиним сприймачем зовнішніх впливів на рівні, що його прийнято пов'язувати зі свідомістю. Утім, не слід забувати, що все у свідомості є виключно суб'єктивним, адже свідомість залишається відображенням світу зовнішнього, тобто його об'єктивною моделлю, копією.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрущенко В. П. Сучасна соціальна філософія: курс лекцій / В. П. Андрущенко, М. І. Михальченко. — К.: Генезис, 1996. — 368 с.
2. Бернштейн Н. А. На путях к биологии активности / Н. А. Бернштейн. — М.: Физкультура и спорт, 1991. — 288 с.
3. Гуревич П. С. Основы философии: учебное пособие / П. С. Гуревич. — М.: Гардарики, 2003. — 438 с.
4. Келли Дж. А. Теория личности: психология личных конструктов / Джордж Александр Келли; [пер. с англ.]. — СПб.: Речь, 2000. — 241 с.
5. Козенко Ю. О. Аналіз соціального феномена поведінки особи: сучасна юридична концепція / Ю. О. Козенко // Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. — 2011. — № 1. — С. 211—218.
6. Лук'янець В. Філософський постмодерн / В. Лук'янець, О. Соболев. — К.: Абрис, 1998. — 351 с.
7. Маслоу А. Г. Дальние пределы человеческой психики / Абрахам Гарольд Маслоу; [пер. с англ.]. — СПб.: Евразия, 1997. — 430 с.
8. Нестеренко В. Г. Вступ до філософії. Онтологія людини / В. Г. Нестеренко. — К.: Абрис, 1995. — 187 с.
9. Немов Р. С. Психология / Р. С. Немов. — М.: Владос, 2001. — 640 с.
10. Пилипенко В. Е. Социальная регуляция трудового поведения (социологический анализ) / В. Е. Пилипенко. — К.: Наукова думка, 1993. — 463 с.
11. Райгородский Д. Теории личности в западной европейской и американской психологии / Д. Райгородский. — Самара : Бахрах, 1996. — 478 с.
12. Тугаринов В. Философия сознания: современные вопросы / В. Тугаринов. — М.: Мысль, 1971. — 198 с.
13. Філософський словник / За ред. В. І. Шинкарука. — К.: УРЕ, 1986. — 345 с.
14. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Эрих Фромм. — М.: Республика, 1994. — 194 с.
15. Щепанский Я. Элементарные понятия социологии / Ян Щепанский. — М.: Прогресс, 1969. — 127 с.